

Дүйсенәлі Әбділәшім

Токио шетел тілдері университеті, Токио, Жапония
(*Хат-хабарға жауапты автор. E-mail: airu331@gmail.com)

Қытай архив деректеріндегі Дәулетбай батыр: тарихи тұлғасы мен қызметі

Жоңғарлар жойылғаннан кейін, шығыс өңірін мекендеген қазақ ру-тайпалары өз ата қоныстарына қайта оралды. 1757 жылы (қазақ жазбаларында үнемі «сиыр жылы» делінген) Қазақ хандығы мен Цинь патшалығы ресми саяси-экономикалық қарым-қатынас орнатты. Осыдан кейін екі жақ ара сауда-саттық ісі өркендеп, алғашында Үрімжіде (1758) жылқы саудаласа, соңынан Іле (1761) мен Тарбағатайдан (1764) сауда жәрмеңкелері ашылып, әсіресе жылқыға жібек саудасы тез дамыды. Осымен бір уақытта саяси қарым-қатынастың салмағы артып, шекара маңында туындаған кейбір мәселелерді екі жақ ара шешуге тура келді. Бұған ел көсемдерімен бірге батырлар мен билер де айырықша атсалысты. Мақалада осы жағына баса мән беріліп, Қазақ хандығы қоғамындағы батырлар институтының тарихи орны мен қоғамдық-саяси рөлі Дәулетбай Сатыұлы мысалында қарастырылады. XVIII ғасырдың екінші жартысындағы қазақ қоғамында батырлардың әскери ғана емес, саяси, дипломатиялық және әкімшілік қызметтер атқарғаны талданды. Цинь мұрағаттары мен өзге де тарихи деректер негізінде Дәулетбай батырдың Тарбағатай өңіріндегі қазақ ру-тайпалары арасындағы беделі, шекаралық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі, ақпарат алмасудағы және сыртқы саяси байланыстардағы рөлі сараланды. Мақалада архив материалдарының деректанулық сипаты, тарихи жад пен ауыз әдебиеті мәліметтерінің өзара сабақтастығы және қазақ батырларын зерттеудің қазіргі тарихнамадағы маңызы қарастырылды. Сонымен бірге батырлардың руаралық қатынастарды реттеудегі, ел бірлігін нығайтудағы және халықты ортақ мақсатқа жұмылдырудағы қызметі талданды. Дәулетбай Сатыұлының өмірін, ізгі істерін және қоғамдық қызметін зерттеу нәтижесінде батырлардың Қазақ хандығының әскери-саяси тұрақтылығын қамтамасыз еткен, ел бірлігі мен мемлекеттіліктің сақталуына оң ықпал еткен маңызды әлеуметтік-саяси топ болғаны көрсетілді. Зерттеу қазақ қоғамындағы батырлар институтының қызметін тереңірек түсінуге және оның тарихи мұрасын жаңа деректер негізінде бағалауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: Қазақ хандығы, батырлар институты, қазақ батырлары, архив деректері, Дәулетбай Сатыұлы, Қытай архивтерінде хатталуы, тарихи маңызы, Қазақ-Цинь қарым-қатынасы, Тарбағатай, шекаралық қауіпсіздік.

Дүйсенәлі Әбділәшім

Токийский университет иностранных языков, Токио, Япония

Даулетбай-батыр в китайских архивных материалах: историческая личность и деятельность

После разгрома Джунгарского ханства казахские родоплеменные объединения, населявшие восточные районы, начали возвращаться на свои исконные земли. В 1757 году (в казахских источниках этот год неизменно именуется «годом Быка») между Казахским ханством и империей Цинь были официально установлены политические и торгово-экономические отношения. Вслед за этим активизировалась двусторонняя торговля: первоначально торговля лошадьми велась в Урумчи (1758), затем были открыты торговые ярмарки в Или (1761) и Тарбагатае (1764), где особенно быстро развивался обмен лошадьми на шёлк. Одновременно возросло значение политических отношений, что потребовало совместного урегулирования различных вопросов, возникавших в приграничных районах. В этом процессе наряду с правителями государства важную роль играли также батыры и бии. В статье особое внимание уделяется именно этому аспекту: на примере Даулетбая Сатыұлы рассматриваются историческое место института батыров и его общественно-политическая роль в Казахском ханстве. Во второй половине XVIII века батыры выполняли не только военные, но также политические, дипломатические и административные функции. На основе Циньских архивных документов и других исторических источников исследуются авторитет Даулетбая батыра среди казахских родоплеменных объединений Тарбагатайского региона, его деятельность по обеспечению безопасности приграничных территорий, обмену информацией и поддержанию внешнеполитических связей. Кроме того, рассматриваются источниковедческая ценность архивных материалов, взаимосвязь исторической

* ©2026 The Author(s). This is an open access article under the CC BY-NC license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>)

памяти и данных устной традиции, а также значение изучения казахских батыров в современной историографии. Особое внимание уделяется роли батыров в урегулировании межродовых отношений, укреплении единства народа и мобилизации общества для достижения общих целей. На основе исследования жизни, общественной деятельности и заслуг Даулетбая Сатыулы делается вывод, что батыры представляли собой важную социально-политическую группу, обеспечивавшую военно-политическую стабильность Казахского ханства и способствовавшую сохранению единства народа и государственности. Исследование позволяет глубже понять функции института батыров в казахском обществе и по-новому оценить его историческое наследие на основе новых архивных материалов.

Ключевые слова: Казахское ханство, институт батыров, казахские батыры, архивные источники, Даулетбай Сатыулы, сведения в китайских архивных источниках, историческое значение, казахско-Циньские отношения, Тарбагатай, пограничная безопасность.

Duisenali Abdilashim

Tokyo University of Foreign Studies, Tokyo, Japan

Dauletbai Batyr in Chinese Archival Sources: His Historical Role and Activities

Following the collapse of the Dzungar Khanate, the Kazakh people inhabiting the eastern regions gradually returned to their ancestral lands. In 1757 (referred to in Kazakh historical records as the «Year of the Ox»), the Kazakh Khanate and the Qing Empire established formal political and economic relations. Thereafter, bilateral trade flourished. Horse trading initially began in Urumqi (1758), followed by the establishment of official trade markets in Ili (1761) and Tarbagatai (1764), where the exchange of horses for silk developed rapidly. At the same time, political relations between the two states became increasingly important, requiring both sides to resolve various issues arising along the frontier. In this process, not only the khans and other political leaders but also batyrs and biys played significant roles. This article focuses on this aspect by examining the historical position and socio-political functions of the institution of the *batyr* in the Kazakh Khanate through the example of Dauletbai Satyuly. It argues that, during the second half of the eighteenth century, batyrs performed not only military duties but also political, diplomatic, and administrative functions. Drawing upon Qing archival materials and other historical sources, the study analyzes Dauletbai Batyr's authority among the Kazakh tribes of the Tarbagatai region and his contributions to frontier security, intelligence and information exchange, and the maintenance of external political relations. The article also examines the source value of archival materials, the interrelationship between historical memory and oral tradition, and the significance of studying Kazakh batyrs in contemporary historiography. Furthermore, it explores the role of batyrs in regulating intertribal relations, strengthening social cohesion, and mobilizing the population toward common political and military objectives. The study concludes that Dauletbai Satyuly and other batyrs constituted an important socio-political group that contributed substantially to the military and political stability of the Kazakh Khanate and to the preservation of its unity and statehood. By introducing new archival evidence, this research offers a deeper understanding of the institution of the *batyr* in Kazakh society and provides a fresh perspective on its historical legacy.

Keywords: Kazakh Khanate, institution of batyrs, Kazakh batyrs, archival sources, Dauletbai Satyuly, records preserved in Chinese archives, historical significance, Kazakh–Qing relations, Tarbagatai, frontier security.

Kipicne

Қазақ хандығы тарихында батырлар институты ерекше орын алады. Батырлар — қазақ қоғамының саяси, әскери және рухани өмірінде хан-сұлтандармен бірге маңызды рөл атқарған тарихи тұлғалар болды. Әсіресе XVIII ғасырдағы қазақ қоғамының ішкі және сыртқы саяси жағдайының күрделенуі батырлардың беделін күшейтті. Бұл кезеңде жоңғар шапқыншылығы, Цинь империясы мен Ресей империясының Орталық Азияға қарай ірге кеңейтуі сияқты тарихи үдерістер қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымына елеулі өзгерістер әкелді.

Осындай тарихи жағдайда батырлар тек әскери қолбасшы ғана емес, халықтың ұйымдастырушысы, дипломатиялық қатынастарға араласушы және қоғамдық ықпалға ие қайраткер ретінде көрінді. Батырлардың атқарған қызметі халықтың жадында кең сақталды. Қазақтың ауыз әдебиеті, тарихи жырлары, шежірелері мен аңыздары батырлардың ел қорғау жолындағы күрестерін жырлап, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізді.

Қазақ батырларын зерттеуде ұзақ жылдар ауыз әдебиеті мен фольклорлық материалдарға баса мән берілді. Соңғы жылдары Ресей, Қытай және Орта Азия елдеріндегі бір бөлім архив

құжаттарының ғылыми айналымға енуі батырлардың тарихи тұлғасын жаңа қырынан қарастыруға мүмкіндік беріп отыр. Бұл түрдегі құжаттар батырлардың нақты қоғамдық қызметін, олардың еларалық қатынастағы орны мен ықпалын анықтауға көмектеседі. Сондай-ақ қазақ қоғамындағы батырлар институтының тарихи рөлін сомдауға берік негіз қалайды.

Батырлар институтының қалыптасуы Орталық Еуразия көшпелі өркениетінің тарихи дамуымен тікелей байланысты. Көшпелі қоғам жағдайында әскери күш пен ел қорғау мәселесі ерекше маңызға ие. Сондықтан әскери қабілетімен танылған адамдардың қоғамдағы беделі жоғары болды.

«Батыр» атауы түркі халықтарының тарихи дәстүрінде кең тараған ұғымдардың бірі. Бұл атау ерлік көрсеткен, жауға қарсы күресте көзге түскен тұлғаларға берілді. Батырлық мұрагерлік жолмен берілмейді. Әр адам өз ерлігі арқылы ғана батыр атағына ие бола алды. Қазақ батырлары да осы жолдан ауытқымады.

XVIII ғасырдағы қазақ батырларының ішінде Дәулетбай Сатыұлының тарихи тұлғасы айырықша мәнге ие. Архив материалдарында оның есімі қазақтардың шекара аумағында көшіп-конуы мен қазақ-цинь қарым-қатынасына байланысты кездеседі. Бұл батырдың қазақ қоғамындағы орны мен қызметін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Мақаланың мақсаты — архив құжаттары негізінде қазақ батырларының тарихи бейнесін Дәулетбай тұлғасы арқылы сомдау және батырлар институтының қазақ қоғамындағы маңызын дәріптеу. Сонымен қатар архив деректеріне сүйене отырып, батырдың қоғамдық өмірі мен қазақ-цинь қарым-қатынасындағы саяси рөліне тарихи деректану тұрғысынан талдау жасау көзделеді.

Мақаланың ғылыми жаңалығы — Қытай архив құжаттарындағы Дәулетбай батырға қатысты бұрын белгісіз болып келген деректердің алғаш рет зерттеліп, ғылыми айналымға енгізілуі.

Материалдар және әдістер

Мақаланың деректік материалдар негізін Қытай бірінші тарихи архивіндегі Дәулетбайға қатысты мәнжу тіліндегі келесі құжаттар құрайды:

1) Цяньлун жылнамасының 22-жылы 9-айдың 14-күні (1757-жылы 24-қазан) Шет аймақтарды тыныштандыру армиясының оң қол орынбасар генералы Чжаохуэй қатарлылардың Нұсандардың Абылаймен кездесуі және Әмірсананы қолға түсіру жөніндегі жарлықты жеткізу жағдайы туралы мәлімдемесі;

2) Цяньлун жылнамасының 22-жылы 12-айдың 18-күні (1758-жылы 27-қаңтар) Шиуэй Шүндэнэ қатарлылардың қазақтарға жіберілген мәнжу жауынгері Янкулю қатарлыларға сяочичжяо диндайын (лауазымдық белгісін) сыйлау туралы ұсыныс хаты;

3) Цяньлун жылнамасының 27-жылы 8-айдың 20-күні (1762-жылы 7-қазан) Тарбағатай ұлығы Агуй ұранқайларының келіп, қазақтардың жылқысын барымталап кетуіне байланысты патшаға жолдаған мәлімдемесі;

4) Цяньлун жылнамасының 30-жылы 1-айдың 11-күні (1765-жылы 31-қаңтар) Іле генералы Минруйдың Дәулетбайдың жолда қалған чахар, хойсыларды жеткізіп бергеніне байланысты патшаға жолдаған екі мәлімдемесі;

5) Цяньлун жылнамасының 33-жылы 5-айдың 7-күні (1768-жылы 21-маусым) Іле генералы Агуйдың Есенкелді, Дәулетбайларға шен белгісін беруді құптап патшаға жолдаған мәлімдемесі;

6) Цяньлун жылнамасының 33-жылы 6-айдың 8-күні (1768-жылы 21-шілде) Тарбағатай ұлығы Барпин қатарлылардың Дәулетбайдың ойрат әйеліне байланысты патшаға жолдаған мәлімдемесі;

7) Цяньлун жылнамасының 33-жылы 7-айдың 28-күні (1768-жылы 8-қыркүйек) Тарбағатай ұлығы Барпин қатарлылардың Дәулетбайдың жылқы салығын жинаудағы еңбегіне орай торғын-торқамен сыйлау жөнінде патшаға жолдаған мәлімдемесі;

8) Цяньлун жылнамасының 36-жылы 5-айдың 3-күні (1771-жылы 15-маусым) Тарбағатай ұлығы Антай қатарлылардың Дәулетбайдың баласын жіберіп, Еділ торғауыттары туралы хабарлағаны жөнінде патшаға жолдаған мәлімдемесі;

9) Цяньлун жылнамасының 38-жылы 11-айдың 1-күні (1773-жылы 14-желтоқсан) Тарбағатай ұлығы Циньгуй қатарлылардың Дәулетбайдың баласын жіберіп, тартуға ат бергізгені туралы патшаға жолдаған мәлімдемесі;

10) Цяньлун жылнамасының 40-жылы 6-айдың 19-күні (1775-жылы 16-шілде) Тарбағатай ұлығы Циньгуйдің 6-дәрежелі мансапты Көтештің арнайы есендік сұрап, тартуға ат әкелгені туралы патшаға жолдаған мәлімдемесі.

Тақырыпты зерттеу барысында тарих және тарихи деректану ғылымдарының тарихи-салыстырмалы зерттеу әдісі қолданылды. Бұл әдіс мәнжу, қытай тілдерінде жазылған тарихи дереккөздер мен қазақ ауызша тарихының мәліметтерін салыстыра зерттеуге мүмкіндік берді. Осы арқылы Дәулетбай Сатыұлының XVIII ғасырдағы қазақ қоғамындағы, әсіресе қазақтың шығыс жеріндегі атқарған қызметі мен қоғамдық-саяси рөлі айқындала түсті. Сондай-ақ мақаланың ғылыми құндылығын арттыру мақсатында дәйексөз ретінде келтірілген мәнжу тіліндегі түпнұсқа мәтіндер транскрипцияланып, қазақша аудармасымен бірге ұсынылды.

Нәтижелері

Зерттеу нәтижесінде Қазақ хандығы тұсында, әсіресе XVIII ғасырда өмір сүрген қазақ батырларының қоғамдық қызметтері, мемлекетті нығайтудағы қосқан үлестері Дәулетбай батыр мысалы негізінде дәлелденді. Қазақ батырлары туралы зерттеуде кездесетін негізгі қиындықтардың бірі, ол — жазба деректің аздығы. Әдетте айтылып жүрген батырлар туралы мәліметтердің дені жыр-дастандар формасында ауызша тарап бүгінге жеткен. Осы жағын ескере отырып, мақаламызда архив құжаттарында ресми хатталған қазақ батырларын қарастырдық. Жоңғарлар жойылғаннан кейін Қазақ хандығы мен Цинь патшалығы арасында ресми қарым-қатынас орнады. Цинь патшалығы Іледен Алтайға дейінгі ұланғайыр шекаралық аймаққа қарауыл салып, қазақтардың мал жайып, шекарадан өтіп кетпеуін қадағалады. Қазақ хан-сұлтандарына шен-шекпен сыйлап, олардың бұл іске немқұрайды қарамауларын талап етті. Әсіресе 1766-жылдан бастап Іле, Тарбағатай қатарлы шекара өңірлерде қазақтардың қыста жаздық қарауылдың ішіне мал отарлатып кіруіне мүмкіндік туған соң, бұл аумақтарда туындаған мәселелердің саны артты. Бұларды дер кезінде шешуге қазақ батырлары мен билері де белсенді араласты. Солардың қатарында Дәулетбай Сатыұлы да болды.

Оның шекаралық мәселелерді шешудегі белсенділігі мен екі ел арасындағы өнегелі істерін арқау ете отырып, мақаланың жалпы мазмұнын бес үлкен тақырыпқа бөліп талқыладық. Алдымен XVIII ғасырдағы қазақ қоғамы мен Дәулетбай батырдың туған және қайтыс болған жылдары, отбасы мүшелері талқыланды. Соңынан қазақ-цинь қарым-қатынасындағы атқарған рөлі мен ізгі істері архив дереккөздері негізінде зерттелді.

Жалпы алғанда, зерттеу нәтижелері қазақ батырлары, соның ішінде Дәулетбай Сатыұлының ел арасында айтылып қана қоймай, нақты архив құжаттарына түскенін, оған қоса ел іргесін бекемдеп, көрші патшалықтармен ынтымақты нығайтудағы құлшыныстарын көрсетеді.

Талқылау

1. XVIII ғасырдағы қазақ қоғамы және Дәулетбай батыр

XVIII ғасыр — қазақ халқы тарихындағы ең күрделі әрі шешуші кезеңдердің бірі. Бұл дәуірде Қазақ хандығы сыртқы жаулардың шапқыншылығына қарсы күресіп қана қоймай, ішкі саяси бірлікті сақтауға, көшпелі шаруашылықты дамытуға ұмтылды. Бұл кезең қазақ қоғамының саяси құрылымы, әлеуметтік қатынастары, шаруашылығы және халықаралық байланыстары жағынан үлкен өзгерістерге толы болды. XVIII ғасырдың алғашқы жартысынан бастап жоңғарлардың қазақ жеріне қаратқан шабуылдары үдей түсті. Соның салдарынан қазақтар «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұламаның» қасіретін әбден тартты, атақоныстарын тастап, кері шегінуге мәжбүр болды. Алайда қазақ әскерлерінің жауларымен қарсыласып, қайтарма соққы жасауының арқасында, Бұланты, Аңырақай шайқастары жеңіске жетіп, жаудың беті қайтып, қазақ қолы ырықты орынға шықты. Қазақтар біртіндеп өз атамекендеріне орала бастады. 1745-жылы Қалдан Серен қайтыс болғаннан кейін жоңғарлар іштей саяси дағдарысқа ұшырап, такка үміткерлер арасында алауыздық асқынып, бірін-бірі өлтірді. Ең соңында хандық түбегейлі жойылды. Сөйтіп қазақтар өз атамекендеріне қайта оралды.

Жоңғар шапқыншыларына қайтарма шабуыл кезінде, қазақ хан-сұлтандары батыр-билермен кеңесе отырып, соғыс бағыттарын белгілеп, жауды жеңу үшін түрлі тактика қолданғаны белгілі. Бұндайда ақыл-парасатымен қоса, күш-қайраты мығым батырлар ерекше бағаланды. Солардың бірі — Қабанбайдың үзеңгілес інісі Дәулетбай Сатыұлы. Оның шыққан тегі — найман ішіндегі қаракерей руының байжігіт тармағынан. 1757-жылғы Цинь дерегінде Дәулетбайдың «батыр» лауазымы анық көрсетіліп, түр-тұлғасы былай сипатталған:

Транскрипциясы: dolotbai batur... meni juwe dolotbai be tuwaci, ninju se funcehebi, gisun getuken ambakan niyalma ofi...

Қазақша аудармасы: Дәулетбай батыр... Біз екеуміздің (мұнда Цинь елшілері Еркешара мен Нұсан меңзеліп отыр) байқауымызша, Дәулетбай жасы алпыстан асқан, сөзге шешен, денелілеу кісі екен [1; 179-380].

Бұл Дәулетбай туралы жазылған ең алғашқы сипаттама. Мұнда батырдың жас шамасы, сыртқы келбеті мен сөзге шешендігі анық жазылған. «Батыр» лауазымына ие тұлға екені де анықталып отыр. Ол — жоңғар шапқыншылығына қарсы соғыстарда көзге түскен қазақ батырларының бірі әрі әскери қолбасшы. Сонымен бірге Қазақ-Цинь дипломатиялық қатынастары орнағаннан кейін шекара маңындағы жайылымдық жерлерді пайдалануға байланысты екі жақ арасында туындаған кейбір мәселелерді реттеуде белсенділік танытқан саяси қайраткер. Цинь деректерінде оның беделі мен іскерлігі былай сипатталады:

Транскрипциясы: *ahasai tarbahatai i hanci jecereme tehe hasak sabe hūnin werešeme tuwaci, geren hasak, cenī taiji se ci aname kemuni kundulere ahūcilaha niyalma i dorgi habambai i sirame uthai dolotbai, ere ama jui cenī dorgide hono majige ulhicun bi.*

Қазақша аудармасы: Құлыңыз Тарбағатай маңындағы қазақтарға ден қойып, бақылап еді қазақтардың арасында олардың тәйжілеріне байланысты сөз болғанда, беделді ру басыларының ішінде Қабанбайдан кейін Дәулетбайдың есімі аталады екен, әкелі-балалы бұл екеуі (Дәулетбай мен баласы меңзеліп тұр) олардың арасында әлдеқайда іскер [2; 38].

Осылай хатқа түскеніне қарағанда, оның ел ішінде ғана емес, көрші патшалықтарға да танымал, беделді болғанын көруге болады. Дәулетбайдың жігіт шағы жоңғар шапқыншылығының үдеген тұсына тура келеді. Батыр туралы қазақ ақындарының жырларында, ел ауызындағы аңыз-әңгімелерде және жыр-дастандарда жиі айтылады. Кейінгі жылдары батырдың өмірі мен жауынгерлік ізгі істерін арқау етіп жазылған жинақ кітаптар жарық көрді [3-5]. Дәулетбай батырға қатысты жазба деректердің тапшылығына байланысты аталған жинақтарда оның өмірі мен қоғамдық қызметі негізінен бұрынғы ақын-жыраулардың жырлары, аңыз-әңгімелер мен шежірелерден алынған мәліметтер арқылы сипатталған. Бұдан бөлек Дәулетбайдың Шорға шайқасы мен Маңырақ маңындағы ұрыстарға белсене қатысуы туралы мәселелер де қарастырылған.

2. Дәулетбайдың туған және қайтыс болған жылдары туралы

Шежіре-деректерде болсын, жинақ кітаптарда болсын Дәулетбайдың туған және қайтыс болған жылдарына қатысты нақты мәліметтер аз. «Дәулетбай батыр: зерттеулер, шежіре және жыр-дастандар» кітабында Амангелді Жанахмет тарихи жырларға талдау жасай келе, Дәулетбайдың туған жылын 1685-1691-жылдар аралығына жатқызады (Қабанбай батырдың туған жылына негізделген) әрі емеурінінен автордың Дәулетбай 1702-жылы туған деген пікірді толық қолдамайтыны аңғарылады [3; 19-20]. Батырды еске алып Ақжар ауылында (Шығыс Қазақстан облысы Тарбағатай ауданы) қойылған ескерткішке «ТУ ҰСТАП ЕЛ ҚОРҒАҒАН ЕР ДӘУЛЕТБАЙ 1702–1770» деп ойып жазылған. Фотосы жоғарыда аты аталған жинақтарда басылған [3 (мұқабасы)] [5; 116]. Осындағы даталардың қандай дерекке негізделіп алынғаны белгісіз. Айта кетер бір жайт, Қытайдың бірінші тарихи архив қорындағы мәнжу тілді мұрағат құжаттарына талдау жасау барысында батырдың туған және қайтыс болған жылдарын одан ары нақтылай түсуге болатындығы анықталып отыр.

1768-жылы 21-шілде Тарбағатай ұлығы Барпин қатарлылардың патшаға жолдаған мәнжуша мәлімдемесінде алғаш рет Дәулетбайдың жас шамасы көрсетілген. Онда былай делінеді:

Транскрипциясы: *ahasi ere baita be jing baicame icihiyara sidende karun de tehe funde bošokū fucang ni baci, dolotbai ini jui jantugel kestaobai sebe takūrafi ambasai elhe baime jihe seme boolame isinjiha manggi, ahasi jantugel sebe acafi fonjici alarangge: mini ama dolotbai membe takūrafi ambasai elhe be baireci tulgiyen, geli baire emu baita bi, mini ama dolotbai, ongolo baha emu ūlut hehe bebek be asigan sargan obufi, juwan udu aniya oho. jakan bebek turgun akū ukame tucifi osi jihe. be karun de dosika songko be dahalame ubade jihebi. mini ama dolotbai ere aniya jakūnju se funcehe bime, an i ucūri ere hehe be gosimbi, cohōme membe takūrafi ambasade baime donjiburengge.*

Қазақша аудармасы: Құлдарыңыз осы істі тексеріп жатқанда, қарауылдағы бошқа Фучан Дәулетбай балалары Жантүгел мен Қыстаубайды амбандардың есендігін сұрап жіберіпті деп хабарлаған соң, құлыңыз Жантүгелдермен кездесіп, жөн сұрағанда ол былай деді: «әкем Дәулетбай бізді амбандардың есендігін біліп кел деп жіберді. Бұдан бөлек, тағы бір бұйымтайы бар еді, әкем Дәулетбай бұрын ойрат әйел Бебекті тоқалдыққа алған еді, алғалы 10 неше жыл болды. Жақында Бебек себепсіз қашып кетті, біз қарауылға кірген ізіне түсіп, осында қуып келдік. Әкем Дәулетбай биыл 80-нен асса да бұл әйелін жақсы көреді. Сол себепті бізді арнаулы жіберіп, ұлықтардан сұратып отыр» [6; 255].

Түпнұсқа мәтіннен байқағанымыздай Дәулетбай батыр балалары — Жантүгел мен Қыстаубайды Тарбағатай ұлығына елшілікке жіберген. Ал Жантүгел Тарбағатай ұлығына әкесі Дәулетбайдың жас шамасын яғни 1768 жылы оның 80-нен асқанын өз аузымен жеткізген. Түпнұсқада Қыстаубайдың аты Жантүгелден кейін жазылғанына қарап Жантүгелдің жасы Қыстаубайдан үлкен деп межелеуге болады.

Дәулетбай батырдың жас мөлшеріне байланысты тағы бір мәлімет 1768-жылы 8-қыркүйекте Тарбағатай ұлығы Барпин қатарлылардың патшаға жолдаған мәлімдемесінде кездеседі. Онда былай делінеді:

Транскрипциясы: nadan biyai juwan juwe, juwan uyun de esenkeldai, jantugel juleri amala isinjifi, jantugel i alaha bade, mini ama dolotbai, ere aniya jakūnju se funcehe, morilame yabume muterakū, amba ejen i ferguwecuke kesi be donjifi jafambaharakū urgunjeme hukšeme, amba ejen i deyen i baru hagašame abkai kesi de gingguleme hengkilehe seme alambi.

Қазақша тәржімасы: 7-айдың 12-, 19-күндері (23, 30 тамыз) Есенкелді мен Жантүгел ілгерінді-кейінді жамбылға келді. Жантүгелдің айтуына қарағанда, әкесі Дәулетбай биыл 80-нен асқан, атқа мініп жүре алмайды екен, ұлық Еженнің мейір-шапағатын естіп, шексіз қуанып, шалғайдан тағзым етіп, патшаға ризашылығын білдіріп, алғысын айтыпты [7; 45].

Бұнда есімі хатталған Есенкелді матайдан тарайтын қызай руының адамы, ел арасында, шежіре кітаптарда аты мәшһүр Есенкелді би. Ал Жантүгел Дәулетбайдың баласы, алдыңғы шілде айында жазылған мәлімдемеде де кездеседі.

1768-жылы тамыз айының соңын ала Есенкелді би мен Жантүгел екеуі Цинь үкіметінің өздеріне тағайындаған жіңсе, ұтағат (екеуі де шен белгісі) [8; 4-5], торғын-торқаларын табыстап алу үшін Шәуешек жамбылына келеді. Төменде айтылғандай оған себеп, Есенкелді, Дәулетбайлар мал басы салығын жиып беруде еңбек көрсеткен, бұл бір жағы. Енді бірі, Дәулетбай Ілеге көшкен чахар, хойсылардың (бұл арада хойсы деп шыңжаңдықтарды меңзесе керек) арасынан ауырып жолда қалған екі хойсы, бір чахарға өз ауылдарының бірі қарайласып отырғанын естіп, ұлы Көтешті жіберіп тапқызып, Цинь жағына жеткізіп бергені себеп болған.

Бұндағы мал басы салығы немесе жылқы салығы дегені қазақ малшылары төлейтін салыққа қаратылған. Яғни Цинь үкіметі 1766-жылдан бастап қазақтардың қыста жаздық қарауылдың ішіне кіріп мал жаюына рұқсат берген, ол үшін 100 бас малдан 1 бас мал салық төлеу міндеттелген.

Дәулетбайдың жасы бұнда да 80-нен асқаны нақты жазылған. Бұны да Жантүгел айтқан. Сөйтіп екі құжатта да Дәулетбайдың жас шамасы 80-нен асқаны анық көрсетілген. Осы дата бойынша есептегенде Дәулетбай ең бері болғанда 1688-жылы (1768-80=1688) туған болады. Архив құжаттарында хатталған мазмұндарға сай ортаға қойылғанын ескерсек, бұл тұжырымның ғылыми негізін жоққа шығара алмайтынымыз шындық. Оның үстіне Амангелді Жанахметтің жорамалы да бұнымен үндеседі. Яғни онда Дәулетбай 1685-1691-жылдар туған делінеді. Архив деректерімен толықтырар болсақ, бұл дата 1685-1688-жылдарға тура келеді. Мұны жоғарыда келтірілген 1757-жылғы «Дәулетбай жасы алпыстан асқан» деген мәлімет те қуаттайды.

Ал батырдың қайтыс болған уақытына байланысты ел арасында әр түрлі пікір бар. Дегенмен жоғарыда айтылғандай Дәулетбай Сатыұлы 1773-жылы жыл аяғына дейін өмірде болғаны анық. Өйткені осы жылы Дәулетбай ұлы Жантүгелді жіберіп Тарбағатай ұлығының есендігін сұратқан. Сонда жазылған мәлімдемеде былай делінеді:

Транскрипциясы: jakan baijiget otook i hasak jandugel, wak otook i hasak minggiyasar, ahasi de belek morin alibume hoton de jifi, dosimbui acaha de, jandugel ahasi de elhe be baiji alahangge: mini ama dolotbai cohome mimbe takūrafi ambasai elhe be baime belek morin be alibure jihe. umai gūwa baita akū. damu ere aniya temur corho i šurdeme tuweri hetumbume jihe niyalma umesi komso, gemu šar bol, kuku usu i jergi bade nukteme genehe. afauci acara morin gūwa aniya ci majige kolso dere seme alahade...

Қазақша тәржімасы: Жақында байжігіт руының қазағы Жантүгел мен уақ руының қазағы Мыңжасар құлдарыңыз бізге тартуға ат жетектеп, есендігімізді сұрап, жамбылға келді. Жолығып жөн сұрап едік, былай деді: «әкем Дәулетбай арнайы менен амбандардың есендігін сұратып, тартуға ат бергізді, басқа бұйымтайымыз жоқ. Тек биыл Темір-Шорғаға келіп қыстайтындардың саны қауырт азайды, бәрі Сарыбел, Көксу қатарлы жерлерге мал бағып кетті. Сондықтан жылқы салығы өзге жылмен салыстырғанда азырақ болар...» [9; 432].

Бұнда «әкем Дәулетбай арнайы мені жіберді» делінгеніне қарап, мәлімдеме жазылған уақытта яғни 1773-жылы 14-желтоқсанда Дәулетбайдың өмірде әлі бар екенін, кемінде 85 жасқа толғанын аңғара аламыз. Мәлімдемеде тағы уақ руының адамы Мыңжасардың аты аталады, Жантүгелмен бірге

Шәуешек жамбылына келіп, тартуға ат бергеніне қарағанда уақ руының беделді адамдарының бірі болуы ықтимал, өкінішке қарай оның тегін анықтауға мүмкіндік болмады.

Түпнұсқа мәтінде айтылған тағы бір маңызды ақпарат, әдетте Темір-Шорғаға барып қыстап жүрген елдің осы жылы аяқ-астынан түгел дерлік Сарыбел, Көксу жаққа кетуі. Әрине, бұл кездейсоқ оқиға болмаса керек, оны сол жылы қысқа қарай болған қазақ-қырғыз соғысымен байланыстыруға болады. Сол жолғы Іле генералының патшаға жолдаған мәлімдемесінде «Батыр амбан Науаң, құлыңыз маған бұл рет әскер бастап шекара өңірлерді тексеруге шығып, Көксудан Қаражырыққа дейін қазақ сарбаздарының толассыз жиналып жатқанын көріп, Әбілпейіздің ұлы Ханқожа мен алжан руының адамы Мөңке қатарлылардан жөн сұрап едім, олар: Қырғыздармен соғысамыз, біз қазақ сарбаздары өзіміз жиналып, уағдаласқан жерге барамыз...» делінген [10; 331].

Іле генералына қарасты әскери қолбасшы Науаңның бұл айтқандарынан білгеніміздей, қазақтар мен қырғыздар 1773-жылдың аяғына қарай Жетісу жерінде қол жинап, бір-бірімен соғысуға дайындалған. Осыған қарағанда қазақ жағы ақылдаса келіп бір бөлім адамын Сарыбел, Көксу жаққа жөнелтіп, ондағы қазақтармен тізе қоса отырып, қырғыздарға соққы беруді жоспарласа керек. Назар аударарлығы, Жантүгелдер қазақ-қырғыз соғысына байланысты Тарбағатай ұлығына ештеңе айтпаған. Цинь жағына елші аттандырып, тартуға ат бергеніне қарағанда, Дәулетбай батыр бұл жолғы қазақ-қырғыз соғысына қатыспаған, өз қонысында болған тәрізді.

Ескере кетер бір жайт, төменде айтылғандай Дәулетбайлар 1771-жылдың сәуір айында Көкпекті (қазіргі Абай облысы Көкпекті ауданы) маңында қоныстанып жүрген. Осы дерекке жүгінсек, олар қыста Боғас қарауылынан өтіп Шорғаға дейін мал жайса, жазда Көкпекті маңын жайлайтын сыңайлы.

Дәулетбай Сатыұлының нақты қай жылы қаза тапқаны жазба деректің тапшылығына байланысты қазірше беймәлім. Дегенмен 1775-жылы 16-шілде Тарбағатай ұлығының патшаға жолдаған мәлімдемесінен оның өмірден қайтқан жылын межелеге болады. Онда былай делінеді:

Транскрипциясы: jakan katung gol karun ci, baijigut otok i ningguci jergi jingse lamun funggala hadabuha hasak kutusi be benjime isinjifi, dosimbufi fonjici, cohome ahasi i elhe be fonjime belek morin alibume jihe. umai gūwa baita akū sembi.

Қазақша тәржімасы: Жақында Қатынсу қарауылынан байжігіт руының 6-дәрежелі жіңсе, көк түсті ұтағат қадаған қазағы Көтешті ертіп әкелді. Жамбылға шақырып, жөн сұрап едім, ол: «арнайы сіздің есендігіңізді сұрап, тартуға ат әкелдім, өзге бұйымтайым жоқ», – деді [11; 298].

Бұл Көтештің Тарбағатай ұлығына берген жауабы. Белгілі болғандай, бұнда ол әкесі Дәулетбай туралы тіс жармайды (алдыңғы елшілік сапарларда ылғи да әкелері Дәулетбайдың жібергені дәріптелетін), оның үстіне Көтештің сөз саптауынан тартуға берген екі аттың өз атынан әкелінгені анық байқалады. Осыған қарағанда бұл кезде әкесі Дәулетбай бақилық болып кеткен сыңайлы. Яғни жоғарыдағыдай түрлі тарихи жазба мәліметтерге негізделе отырып, Дәулетбай батыр 1773-жылы 14-желтоқсаннан 1775-жылы 16-шілдеге дейінгі мәлім бір уақытта қайтыс болған деп жорамалдауға болады.

Дәулетбайдың қайда жерленгені туралы ел арасында түрлі пікір бар. Солардың ішінде ең тиянақтысы — Шардың Суықбұлақ өңірі (Абай облысы Жарма ауданы жерінде). Бұл туралы Мұқтарбек Кәрімовтың «Майлы батыр қайда жерленген?» атты мақаласында алғаш айтылған [12]. Кейін Амангелді Жанахмет бұған арнайы тоқталып, ел ауызындағы түрлі пікірлерді салыстыра келе батыр зираты Суықбұлақта деген байламға келеді [3; 41-42]. Бірақ нақты орны көрсетілмеген.

3. Дәулетбайдың отбасына қатысты деректер

Шежіре-деректерде Дәулетбайдың үш әйелі болғаны, бірақ аты-жөндері белгісіз екені айтылады [2; 95]. Содан да болар батырдың 7 ұлының есімі толық көрсетілгенімен, қайсысынан кімдер туғаны беймәлім. Сонымен қатар олардың жас реті жөніндегі мәліметтер де бірізді емес [3; 95, 4; 172-173, 5; 115]. Қытайдың архив құжаттарындағы мәліметтермен салыстыра отырып, Дәулетбайдың балаларының жас ретіне төмендегідей жорамал жасауға болады: Көтеш, Жәмеңке, Байтілес, Жантүгел, Байтүгел, Марқа, Қыстаубай. Осының ішінде Көтеш, Байтілес, Жантүгел, Марқа және Қыстаубайдың есімі Цинь деректерінде хатқа түскен. Алғаш хатталғаны — қазірше Жантүгел, онан кейін Байтілес, ол 1758-жылы 27-қаңтардағы мәнжуша мәлімдемеде ұшырайды [13; 172]. Бүгінде Дәулетбайдың ұрпақтары өсіп-өрбіп, рулы елге айналып, негізінен қазақтың шығыс өңірлерін мекендеп келеді. Айта кетерлігі, үлкен ұлы Көтештің зираты Қытайдың Тарбағатай жерінде делінеді [4; 18]. Ол аңыздарда баяндалғандай жау қолынан қаза тауып, сол жерде жерленді ме, әлде өз еркімен қоныс аударып барып, сонда өмірден өтті ме — бұл жағы әзірге белгісіз.

Архив құжаттарында Дәулетбайдың өз кіндігінен тараған балаларымен қоса, жаугершілікте қолға түскен қалмақ әйелі туралы да мәлімет кездеседі. 1768-жылы 21-шілдеде Тарбағатай ұлығы Барпин қатарлылардың патшаға жолдаған мәлімдемесінде бұл туралы былай делінеді:

Транскрипциясы: ere aniya sunja biyai orin juwe de, bugūsi karun ci ulan ulan i benjihe hasak ci ukame tucike ūlet hehe emke de kimcime fonjici, alarangge: mini gebu bebek, ere aniya orin jakūn se, daci yeke minggan otok i taiji bayar i harangga niyalma bihe. hasak de tabcilabufi, kara kere otok i hasak dolotbai, mimbe asigan sargan obufi, juwan emu aniya oho. ere aniya ilan biyade, bugūsi karun i hafan cooha urse be gaifi, tuweri hetumbuhe hasak sai nukte be tulefi guribure jalin, mini da eigen purpu, karun i hafan be dahalame dolotbai i boode genehe manggi, meni eigen sargan ishunde takaha. ede bi jakan šolo be tuwame ukame tucifi, ilan inenggi yabufi, bugūsi karun de mini eigen purpu be baime jihe seme alambi. ili ci idu halame jihe ūlet haha purpu de fonjici, alarangge: bi ūlet yeke minggan otok i taiji bayar i harangga niyalma, ere bebek mini sargan bihe. meni ūlet sei nukte efujehe nerginde, meni eigen sargan fakcafi meni meni hasak de tabcilabufi bi kukuyarkak otok i hasak barak i boode juwan udu aniya tehe. gūsi aniya hasak ci nukteme tucifi, ili de genefi, mimbe cahar nirude dosimbuha. duleke aniya bolori forgon de, cuhucu de edu halame jifi, mimbe bugūsi karun de tebuhe. ere aniya ilan biyade bi meni karun i hafan burunggui be dahalame, hasak i nukte be bašame genehede, dolotbai i boode mini sargan bebek be takaha. bebek, da eigen sargan be gūnime, mimbe baime bugūsi karun de jihe turgunde, karun i hafan burunggui, mimbe suwaliyame hoton de benjibuhe seme alambi.

Қазақша тәржімасы: Биыл 5-айдың 22-күні (1768-жылы 6-шілде) Боғас қарауылынан әрең зорға жеткен, қазақтан қашып шыққан бір ойрат әйелінен анықтап жөн сұрағанымызда, ол былай деді: «есімім Бебек, биыл 28 жастамын. Бұрын ихминган (үлкен мыңдық) тайпасының тәйжісі Баярдың қарауында едік, қазақтарға тұтқынға түстік. Қаракерей руының қазағы Дәулетбай мені тоқалдыққа алды, одан бері 11 жыл өтті. Биыл 3-айда (сәуір), Боғас қарауылының жетекшісі әскер бастап, қыстай мал баққан қазақтарды көшіру кезінде, менің бұрынғы күйеуім Пұрпы қарауыл жетекшісіне айтып, Дәулетбайдың үйіне келген соң, біз бір-бірімізді көрдік. Сол себепті мен орайын тауып қашып шығып, үш күн жүріп, Боғас қарауылындағы бұрынғы күйеуім — Пұрпының жанына келдім». Іледен кезекке (шекара күзеті) келген ойрат ер адам — Пұрпыдан сұрағанымызда, ол: «мен ойрат ихминган тайпасының тәйжісі Баярдың қарауында едім, Бебек менің әйелім болатын. Біздің ойрат шабылғанда, біз бір-бірімізден көз жазып қалдық, қазақтардың қолына түстік. Мен көкжарлы руының қазағы Барақтың үйінде 10 неше жыл жүрдім. 30-жылы (1765) қазақ жерінен мал бағып шығып, Ілеге бардым, мені чахарларға қосты. Былтыр күзде Шәуешекке кезекшілікке келген соң мені Боғас қарауылына жіберді. Биыл 3-айда қарауыл басшысы Бұрынғиға айтып, қазақтарды көшіргелі барғанда, Дәулетбайдың үйінде әйелім Бебекті кездестірдім. Бебек, бұрын ерлі-зайыпты екенімізді ескеріп, менің жаныма — Боғас қарауылына келді. Артынан қарауыл басшысы Бұрынғи адам жұмсап, бізді жамбылға жеткізіп салды», – деді [6; 254-255].

1768-жылға тиесілі бұл жазба дерекке сүйенсек, Барақтың жалшысы болған Пұрпы 1765-жылы Іле жаққа барып, одан кезекші қосын қатарында Шәуешек жамбылына жіберіледі. 1767-жылы Боғас қарауылына келеді. 1768-жылы сәуір айында жаздық қарауылдың ішінде қыстап шыққан қазақтарды қарауыл сыртына көшіру кезінде Дәулетбайдың үйінен бұрынғы әйелін көреді. Артынан Бебек Боғас қарауылына қашып барады, одан Пұрпы екеуі Шәуешек жамбылына жеткізіледі. Жоғарыда айтылғандай артынан Дәулетбай балалары — Жантүгел мен Қыстаубайды Цинь жағына жіберіп сұратады. Соңында Дәулетбайдың чахар, хойсыларға қарасқан ізгі істері мен жылқы салығын жинаудағы еңбегі ескеріліп, Бебек қазақ жағына қайтарылады.

Бебек пен Пұрпының Тарбағатай ұлықтарының сұрақтарына берген жауаптарынан бірталай қызықты мәлімет алуға болады. Бұл екеуі алғашында ерлі-зайыпты болғанымен, соғыста бір-бірінен көз жазып қалады да қазақтарға қолды болады. Күйеуі Пұрпы көкжарлы Көкжал Бараққа жалшы болса, әйелі Бебекті Дәулетбай батыр кіші әйелі етіп алады. Бұдан осы жолғы соғыс Барақ, Дәулетбай бастаған қазақ қолы мен ойраттардың арасында болған деп жорамалдауға болады. Бебектің «қазақтардың арасына келгелі 11 жыл болды» дегеніне қарағанда, бұл жолғы қазақ-ойрат қақтығысы 1757-жылы болған. Шайқастың қай жерде болғаны хатқа түспеген. Айырықша ескере кететін бір жайт, Пұрпының Тарбағатай ұлығына берген жауабынан, бұл жылдары Дәулетбай да ел-жұртымен бірге жаздық қарауылдың ішіне қыстап жүргенін аңғаруға болады. Қай маңды қыстағандары нақты айтылмаған, дегенмен мал жайылысына қолайлы Темір-Шорға жері болуы ықтимал, оның үстіне бұл жер Дәулетбайға қараған елдің қыстаулығы ретінде 1773-жылғы Тарбағатай ұлығының патшаға жолдаған мәлімдемесінде кездеседі.

4. Дәулетбайдың Іле генералынан дәрі сұратуы

Қазақтардың көбі көшпелі мал шаруашылығымен шұғылданғандықтан, сахаралық емшілік дәстүрінен өзге медицина саласының дамуы тым баяу болды. Қазақ хандығы мен Цинь патшалығы ресми қарым-қатынас орнатқаннан кейін қазақтардың бұл жағындағы сұранысы артты. Қазақтар тарапынан жолданған тот-ойрат тіліндегі немесе қазақша жазылған хаттарда бұндай мазмұндар сиректе болса кездесіп қалады. Мысалы, Абылай, Уәли, Бопы қатарлы қазақ хан-сұлтандарының Циньнің жергілікті әкімшіліктеріне жазған хаттарының арасында дәрі-дәрмек сұрата жазғандары кездеседі. Айырықша атап өтерлігі, Дәулетбай батырдың Ілеге жіберген елшілерінен дәрі сұратқаны туралы мәлімет мәнжу тілді архив құжатта хатталған. Құжат 1765-жылы 31-қаңтар Іле генералы Минруйдың Дәулетбайдың жолда науқастанып қалған бір чахар, екі хойсыны Ілеге жеткізіп бергеніне байланысты патшаға жолданған. Онда былай делінеді:

Транскрипциясы: bi mini ama de ere turgun be alafi, mini ama dolotbai, ne oforo wasa de gemu yoo banjifi, biye jime muteraku ofi, kutusi mimbe takurafi, cahar hoise de monrin yalubufi, alibume benjibuhe. ... dolotbai kemuni jiyanggiyun, hebei amban ci yoo dasara okto be baimbi seme alambi. ... yoo dasatara okto be majige bufi, ...

Қазақша тәржімасы: Әкем туралы айтсам, әкем Дәулетбай бұл күндері мұрыны мен көзіне жара шығып, келе алмады, алайда чахар мен хойсыларға мініс көлік беріп, жеткіздіріп салды.... Дәулетбай тағы генерал мен Хэбэй амбаннан жараны жазатын дәрі сұратты... жараға қарсы дәріден азырақ бергізіп... [2; 35-36].

Шын мәнінде бұл жолы Дәулетбай ауырып жолда қалған чахар мен хойсыларды Ілеге жеткізу мақсатында баласы Көтешті бас елші етіп аттандырады. Мұрыны мен көзіне жара түскендіктен, жол-жөнекей соған қарсы дауа боларлық дәрі сұратқан. Іле генералы батырдың сөзін жерге тастамай біраз дәрі бергізген, алайда дәрінің рецепті жазылмаған.

5. Дәулетбайдың қазақ-цинь қарым-қатынасындағы рөлі

Қазақ хандығы мен Цинь патшалығы арасындағы түрлі қарым-қатынастың дамуында қазақтың батырлары мен билері де маңызды рөл атқарды. Қазақтар мен Цинь патшалығы арасындағы алғашқы саяси байланыстардың орнауы кезінде Дәулетбайдың есімі де аталады. Деректерге қарағанда, ол Цинь елшілерінің Абылаймен кездесуін ұйымдастыруға ықпал етіп, оларға бас-көз болып, жол бастаған. 1757-жылы 24-қазанда Чжаохуэйдың патшаға жолдаған мәлімдемесінде бұл туралы былай делінеді:

Транскрипциясы: dolotbai hasak doroi amaba ejen be hargašame jalbarime hengkilefi, ini jui jantukel be abulai de meni elcin jige turgun be alanabume unggihe. dolotbai be bibufi sasa juwe ininggi yabufi, amursana be jafafi alibuci ujen kesei be alire, amursana be jafame baharakū oci, meni cooha gocirakū.

Қазақша тәржімасы: Дәулетбай батыр ұлық Еженге тағызым етіп, біздің келгенімізді хабарлау үшін баласы Жантүгелді Абылайға жіберді. Оны екі күн бізбен бірге ертіп жүрдік, Әмірсананы ұстап берсе патшаның шапағатына бөлене алады, ал егер Әмірсананы ұстай алмаса, онда әскеріміз кері шегінбейді [1; 380-381]

Аңғарғанымыздай, Дәулетбай батыр Цинь елшілерінің келгенін Абылайға хабарлап, өзі оларға екі күн бойы жол бастап жүрген. Бұл оның екі жақ арасындағы саяси қарым-қатынастың орнауына дәнекер болғанын көрсетеді.

Алғашқы сауда-саттық тұсында Үрімжіге жылқы айдау міндеті Қабанбай батырға сеніп тапсырылса, 1768-жылғы шекара бойында тұтқындалған адамдарды ақтап алуда Есенкелді бидің еңбегі зор. Сонымен бірге Дәулетбай батырдың да шекарада орын алған кейбір барымта мәселесін дер кезінде көтергенін әрі оның екі жақ ара достық байланыстың нығаяуына қосқан үлестері мен ізгі істерін ескермей болмайды.

Цинь деректерінде Дәулетбайдың есімі мал барымтасына байланысты ертерек хатқа түскен. 1762-жылы 7-қазанда Тарбағатай ұлығы Агуй ұранқайларының келіп, қазақтардың жылқысын барымталап алып кеткенін шағымданып патшаға жолдаған мәлімдемесінде былай делінеді:

Транскрипциясы: ere mudan jihe naiman otok i hasak dolotbai bayambai sei alaha bade, donjici, ere niyengniyeri uryanghai ercis be dabafi, kere otok i hasak i ilan tanggū funcere morin be dalime gamaha. ede amcame dogon de isinafi jabdure unde emu tanggū funcere morin be amasi gajiha, juwe tanggū funcere morin be dalifi gamaha sembi seme alara de, ...

Қазақша тәржімасы: Бұл жолы келген найман руының қазағы Дәулетбай, Баянбайлардың айтқанына қарағанда, ұранқайлар биыл көктемде Ертістен өтіп келіп керей руынан 300-ден аса

жылқы барымталаған. Сол себепті қуалап өзен сағасына жеткенде 100-ден астам жылқыны қайтарып алған. 200-ден астам жылқыны барымталап алып кеткен [14; 76].

Бұл тарихи жазбадан Дәулетбайдың ел ісіне белсенді араласып, қазақ ру-тайпаларының мүддесін қорғап, әділдік жақта тұрғанын көре аламыз. Бұнда айтылған керей руы он екі абақ керейдің бір бөлімі болуы мүмкін. Бұл дереккөз Зайсан өңіріндегі қазақтардың бастапқы кездегі жағдайынан хабардар ететін маңызды мәлімет [15; 390].

Дәулетбай Сатыұлы жоғарыдағыдай ел арасындағы игі істерінен бөлек, көрші елдерге де өнегелік танытып, олардың ауырып жолда қалған адамдарына көмек қолын созған. Бұл туралы 1768-жылы 21-маусым Іле генерал-губернаторы Агуйдың патшаға жолдаған мәлімдемесінен білуге болады:

Транскрипциясы: hasak esenkeldai fukjin ere baita be deribure de, cende tusagga babe hafu ulhifi, uthai geren de neileme ulhibume facihiyasame toktobuha. hasak dolotbai alban bargiyare de, esenkeldai i sasa hūsun ocime šanggabuhangge. ce yargiyan i muterei teile sain baita de aššahabi. ahasi kimcime gūnici hasak dembei hūlhi urse, ceni ongolo umai yabuhakū baita be emgeri hafutala ulhibufi. uthai ginggun ijishūn i dahame ejen i kesi fulehun be hukšeme yabuhangge giyan i majige huwekiyebure be tuwabuci acambime, ceni ere mudan turulafi yabuha. esenkeldai, dolotbai se gemu bahafi kesi be alime dere gaimе muteci, ereci julesi eiten afabuci icihiyabure baita de, ele hūsun bahaci ombi seme gūnimbi. baicaci dolotbai ongolo ili de guribure cahar hoise i dorgi nimefi tutaha juwe hoise, emu cahar be, ini emu otok i hasak bargiyaha be donjifi, ini jui kutusi be takūrafi gemu tucibufi benjihe turgunde, jiyanggiyūn mingšui wesimbufi dolotbai de duici jergi jingse tojin funggala, kutusi de ningguci jergi jingse lamun funggala šangnaha be dahame, encu gisurerakūci tulgiyen, ahasi uhei hukšefi hese be baifi, esenkeldai de inu dolotbai i adali duici jergi jingse tojin funggala šangnaki. dolotbai i duici jui jantugel de babade takūrafi, alban bargiyare de faššaha be dahame, jantugel de ningguci jergi jingse lamun funggala šangnafi hadabuki. esenkeldai, dolotbaide kemuni niyalma tome jai juwete amba suje nonggime šangnaki.

Қазақша тәржімасы: Қазақтың Есенкелдісі бұл іске араласып, өздеріне пайдалы жағын жақсы білгеннен кейін, адамдарына анықтап түсіндіріп, оларды орнықтыруға барынша күш салды. Қазақтың Дәулетбайы да салық жинау кезінде Есенкелдімен бірге бар күшін сарқа жұмсап жұмысты тындырымды істеді, олардың бар ықыласымен істеген істеріне көңіліміз толды. Біз, құлдарыңыз жан-жақты тексеріп көрдік, қазақтар шынында тоғышар халық. Істің мән-жәйін толық ұғындырғаннан кейін барып, олар іле-шала бағынышты болғандықтарын білдіріп, патшаның мейір-шапағатына бөленгісі келді. Осыған байланысты оларға сыйлық тағайындау қажет. Егер осы жолы Есенкелді, Дәулетбайлар алғашқы болып патшаның мейір-шапағатына бөлене алса, онда бұдан кейін барлық қатысты істерді табыстап бітіруде тіпті де қолайлы болар еді. Ұғысуға қарағанда, Дәулетбай Ілеге көшкен чахар, мұсылмандардың ішінен ауырып жолда қалған мұсылманынан екеуіне, чахардан біреуіне өз ауылдарының бірі қарайласып отырғандықтарын естіп, ұлы Көтешті жіберіп тапқызып, бізге жеткізіп бергендігі үшін генерал Миншуй Дәулетбайға 4-дәрежелі жіңсе мен тауыс қауырсынды ұтағат, Көтешке 6-дәрежелі жіңсе мен көк түсті ұтағат қадау туралы мәлімдеме жолдаған екен, бұны қайталай талқылаудың қажеті шамалы. Бұдан сырт, құлдарыңыз Есенкелдіге де Дәулетбаймен ұқсас 4-дәрежелі жіңсе мен тауыс қауырсынды ұтағат, Дәулетбайдың 4-ұлы Жантүгелге әр жерге барып салық жинаудағы еңбегін ескеріп, оған 6-дәрежелі жіңсе мен көк түсті ұтағат қадау туралы жарлық түсіруіңізді өтінеміз. Тағы да Есенкелді, Дәулетбайдың әр қайсысына екі үлкен бумадан торқа қосып сыйлағайсыз [6; 62].

Осы дереккөзде хатқа түскендей Дәулетбай да Есенкелді секілді қазақ-цинь шекаралық өңірлерінде мал қыстатып жүрген қазақтардан салық жинау кезінде айтарлықтай белсенділік танытқан. Оның үстіне жолда науқастанып қалған циньдіктерге адамгершілік жасап, кісі жіберіп, еліне жеткізгендігі анық жазылған. Осындай ізгі істері үшін Цинь үкіметінің жергілікті ұлықтары Дәулетбайдың еңбегін жоғары бағалап, оған 4-дәрежелі жіңсе мен тауыс қауырсынды ұтағат, балалары Көтеш пен Жантүгелге 6-дәрежелі жіңсе, көк түсті ұтағат қадап, заттай сыйлау туралы патшаға мәлімдеме жазғаны баяндалған. Сондай-ақ осындағы Жантүгелдің Дәулетбайдың 4-ұлы екені анық хатқа түскен.

Айта кетерлігі, Еділ бойындағы торғауыттардың шығысқа қайта оралуы тұсында, Тарбағатай жамбылына елші жіберіп, қазақ жерімен ауып келе жатқан торғауыттардың нақты жағдайынан алдын-ала хабар жеткізген қазақ беделділерінің бірі осы Дәулетбай Сатыұлы болды. Бұл жөнінде 1771-жылы 15-маусым Тарбағатай ұлығы Антай қатарлылардың патшаға жолдаған мәлімдемесінде былай делінеді:

Транскрипциясы: jakan abdar modo karun i nirui janggin demin i alibuhangge: duin biyai gūsin de kubkutu i bade tehe hasak dolotbai i jui marka jifi alaha bade, mini ama dolotbai mimbe takūrafi karun de mejige isibume jihe. oros ci ukcafi tucike ūlet šereng ini boigon anggala be amala tutabufi, i emu tumen cooha be gaifi, šara usu, akyar i bade jihe. tiyeli gool i bade tehe hasak i juwe minggan honin be dalime galaha. donjiha bade, amursana, šereng ni emu bade bi sembi, emderi dongjihangge encu yabubumbi sembi. amursana, bisire akū be getuken yargiyan mejige sarakū. menei abulai mende jasihangge abulai i, juwe tumen cooha be gaifi ūlet be okdome genehe. meni ubai hasak sebe isabufi, inu cooha de jikini seme mende jasihabi. mini ama ere babe hebei ambasa de donjibuki seci, mini ama dolotbai inu emu minggan cooha be gaifi genere be dahame, niyalma akū. mini ama mimbe takūrafi karun de mejige isibume jihe seme alaha.

Қазақша тәржімасы: Жуырда Абдармодо қарауылының зәңгісі Дәмин мәлімдеме жолдап, 4-айдың 30-күні (12-маусым), Көкпектіде тұратын қазақ Дәулетбайдың ұлы Марқа келіп, әкесі Дәулетбайдың өзін қарауылға хабар жеткізу үшін жібергенін айтты. Оның айтуынша, орыстан қашып шыққан ойрат Шырың өз отбасы, бала-шағасын артта қалдырып, бір түмен қол бастап Сарысу мен Ақжар өңіріне барып, Телікөл маңын қоныстанған қазақтардың 2 000 қойын айдап әкеткен. Онымен қоса Әмірсана мен Шырыңның бірге жүргені жөнінде хабар бар, бірақ олардың екі бөлек кеткені туралы да сөз тараған. Әмірсананың нақты қайда жүргені әзірге белгісіз. Абылай бізге: «Мен екі түмен әскер бастап ойраттарға қарсы аттандым. Сендер де жергілікті қазақтардан қол жинап, соғысқа келіндер», – деп хабар айтыпты. Әкем Дәулетбай бұл жағдайларды хэбэй амбандарға хабарламақшы болған. Сонымен қатар өзі 1000 әскер бастап соңынан аттанбақ болып еді, қол жинай алмады. Сондықтан әкем мені жіберіп, осы хабарды қарауылға жеткізуді тапсырды [16; 142-143].

Бұл тарихи жазбадан, әсіресе шығысқа ауған торғауыттардың қазақ даласын еңдей кесіп өтіп қана қоймай, оның үстіне бұлаңшылық әрекеттермен де шұғылданғанын анық көре аламыз. Шырың атты ойрат адамының бір түмен қол бастап, Сарысу мен Ақжарға барып, Телікөл деген жерде 2 000 қой барымталағаны нақты жазылған. Оған қарсы Абылай хан қол жинап, ойраттарға қарсы шабуыл жасауға кеткен әрі Дәулетбайдың әскер жасақтап, соңынан баруларын тапсырған. Алайда қол жинай алмағандықтан, Абылайдың соңынан бара алмайды. Соңынан Дәулетбай Марқа атты ұлын жіберіп, бұл жағдайларды қарауыл зәңгісіне мәлімдейді.

Бұндағы *abdar modo* (阿布達爾莫多) — қарауыл аты. Шын мәнінде «Тарбағатай істері» атты кітапта жазылған қыстық-жаздық қарауылдардың ішінде осы атпен аталатын қарауыл екеу болған. Қыстық қарауылға тән Абдармодо Шәуешек жамбылынан шығыс солтүстікке қарай 70 шақырым жерде орналасқан. Ал жаздық қарауылға тән Абдармодо Боғастың тура солтүстігінде 80 шақырым жерде екені айтылады [17; 163-167]. Бұндағы «*abdar*» моңғол тілінде «сандық», «кебеже», «*modo*» сөзі «ағаш» мағынасын береді. Бұл қарауыл аумағының қазір нақты қай жер екені беймәлім. Дегенмен жоғарыдағы сандық мәліметтерге негізделе отырып оның Абай облысы Көкпекті ауданына қарасты жер екенін межелуге болады. Түпнұсқада тағы Сарысу, Ақжар, Телікөл сынды жер аттары кездеседі. Сарысу — Қарағанды, Қызылорда облыстары жерімен ағатын өзен аты. Ақжар — бізше Түркістан облысы Созақ ауданы аумағындағы Ақжар көлі болуы ықтимал. Телікөл — қазіргі Қызылорда облысы Сырдария және Шиелі аудандары жеріндегі көл аты.

Қорытынды

Мақалада XVIII ғасырдағы қазақтың батырлар институтын арқау ете отырып, Дәулетбай Сатыұлының өміріне, қоғамдық қызметіне жан-жақты тоқталдық. Бұл барыста ел арасында тараған аңыз-әңгімелермен қоса жақынғы жылдар жарық көрген жинақ кітаптары ұтымды пайдаланылды. Әсіресе мұрағат құжаттарына баса мән берілді. Бұл жазба деректер — Қытайдың бірінші тарихи мұрағатында сақталған сол тұстағы Іле, Тарбағатайда отырып іс басқарған жергілікті ұлықтардың патшаға жолдаған мәнжу тілді мәлімдемелері.

Осы жазба деректер арқылы алдымен, Дәулетбайдың сөзге шешен, сүйектілеу кісі болғаны анықталды әрі батырдың ел арасында беделді екені де дәлелденді. Бұны «беделді ру басыларының ішінде Қабанбайдан кейін Дәулетбайдың есімі аталады» делінген мәтін жолдарынан білуге болады.

Екіншіден, Дәулетбай батырдың туған және қайтыс болған жылдарына байланысты айтылып жүрген пікірлердің көп сандысы тиянақсыз екені байқалды. Яғни архив құжаттары арқылы оның бері болғанда 1688-жылы туғаны, ал қайтыс болған уақыты 1773-жылы 14-желтоқсаннан 1775-жылдың 16-шілдеге дейінгі мәлім бір уақыт екені көрсетілді. Оған қоса отбасына байланысты да мәліметтер кездесетіндігін, бір әйелі мен бес баласының аты хатқа түскенін, осындағы Жантүгелдің 4 баласы екені анықталды. Ал мұрыны мен көзіне түскен жараға дәрі-дәрмек сұратқаны да осы рет алғаш

байқалып отыр. Соңында Дәулетбай батырдың ел іргесін бекемдеу жолындағы құлшыныстары мен қазақ-цинь қарым-қатынасының нығаюына қосқан үлестері мәнжу тілді архив құжаттары негізінде сарапталды.

Бүгінгі күні батырлар тарихын ғылыми тұрғыдан зерттеу маңызды бағыттардың бірі болып саналады. Ол — жеке тұлғаларды тануда ғана емес, қазақ тарихын, қазақ хандығы тарихын індетте зерттеуде де маңыздылығын жоймайтын өзекті мәселе.

Жинақтап айтқанда, біз зерделеп отырған мәнжу тілді архив құжаттары Қазақ хандығы мен Цинь патшалығы арасында қалыптасқан саяси-экономикалық қарым-қатынастың жай-жапсарын толық түсініп, ғылыми талдау жасауда айырықша мәнге ие нақты дереккөздер болып қана қоймай, оның үстіне қазақ батыр-билерінің қоғамдық-әлеуметтік болмысын сараптап, ғылыми зерттеу жүргізуге тың серпін беретін маңызды мұрағат құжаттары болып есептеледі. Әсіресе, қазақ жерінің шығыс өңірінде өмір сүрген Дәулетбай батыр жөнінде хатталған мәнжу тілді құжаттар біздің аймақтану, тарихи деректану, қазақ-цинь қарым-қатынастары сынды соны тақырыптарға жалғасты ізденіс жасауымызда кем болса болмайтын аса қажетті тарихи жазба материал.

Алғыс

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылыми және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржыландыруымен жүзеге асырылып жатқан BR28712621 «Қазақстанның қолжазба мұрасы: реестрлеу, реставрациялау, ғылыми каталогтау, цифрландыру және кешенді кодикологиялық зерттеу» бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы аясында жарияланды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қытай Шекара өңірінің тарихы мен географиясын зерттеу орталығы және Қытай бірінші тарихи архиві бірлесіп құрастырған. Цинь патшалық дәуіріндегі Шынжаңға қатысты мәнжуша архив құжаттарының топтамасы. — Гуйлинь: Гуанси педагогикалық университеті, 2012. — 25 том. — 450 б. (中国边境史地研究中心与中国第一历史档案馆合编《清代新疆满文档案汇编》(第25册), 桂林: 广西师范大学出版社, 2012).
- 2 Қытай Шекара өңірінің тарихы мен географиясын зерттеу орталығы және Қытай бірінші тарихи архиві бірлесіп құрастырған. Цинь патшалық дәуіріндегі Шынжаңға қатысты мәнжуша архив құжаттарының топтамасы. — Гуйлинь: Гуанси педагогикалық университеті, 2012. — 72-том. — 445 б. (中国边境史地研究中心与中国第一历史档案馆合编《清代新疆满文档案汇编》(第72册), 桂林: 广西师范大学出版社, 2012).
- 3 Амангелді Жанахмет. Дәулетбай батыр: зерттеулер, шежіре және жыр-дастандар / Жанахмет Амангелді. — Алматы: ЖШС «Дайыр баспасы», 2021. — 208 б.
- 4 Қайрат Айтқожин. Қас жауына қарсы шапқан баһадүр / Қайрат Айтқожин. — Өскемен: «АРГО ШҚПК» ЖШС, 2023. — 214 б.
- 5 Қайрат Айтқожин. Шорға шайқасы: аңыз бен ақиқат / Қайрат Айтқожин. — Өскемен: «АРГО ШҚПК» ЖШС, 2025. — 264 б.
- 6 Қытай Шекара өңірінің тарихы мен географиясын зерттеу орталығы және Қытай бірінші тарихи архиві бірлесіп құрастырған. Цинь патшалық дәуіріндегі Шынжаңға қатысты мәнжуша архив құжаттарының топтамасы. — Гуйлинь: Гуанси педагогикалық университеті, 2012. — 88-том. — 450 б. (中国边境史地研究中心与中国第一历史档案馆合编《清代新疆满文档案汇编》(第88册), 桂林: 广西师范大学出版社, 2012).
- 7 Қытай Шекара өңірінің тарихы мен географиясын зерттеу орталығы және Қытай бірінші тарихи архиві бірлесіп құрастырған. Цинь патшалық дәуіріндегі Шынжаңға қатысты мәнжуша архив құжаттарының топтамасы. — Гуйлинь: Гуанси педагогикалық университеті, 2012. — 89-том. — 447 б. (中国边境史地研究中心与中国第一历史档案馆合编《清代新疆满文档案汇编》(第89册), 桂林: 广西师范大学出版社, 2012).
- 8 Әбділәшімұлы Д. Елдік феномен: Қазақ хандығының Цинь патшалығына жолдаған бірегей дипломатиялық құжаттары туралы тарихи-деректанулық зерттеу / Д. Әбділәшімұлы. — Токио: Токио шетел тілдері университеті Азия және Африка тілдері мен мәдениетін зерттеу институты, 2025. — 452 б.
- 9 Қытай Шекара өңірінің тарихы мен географиясын зерттеу орталығы және Қытай бірінші тарихи архиві бірлесіп құрастырған. Цинь патшалық дәуіріндегі Шынжаңға қатысты мәнжуша архив құжаттарының топтамасы. — Гуйлинь: Гуанси педагогикалық университеті, 2012. — 116-том. — 443 б. (中国边境史地研究中心与中国第一历史档案馆合编《清代新疆满文档案汇编》(第116册), 桂林: 广西师范大学出版社, 2012).

10 Қытай Шекара өңірінің тарихы мен географиясын зерттеу орталығы және Қытай бірінші тарихи архиві бірлесіп құрастырған. Цинь патшалық дәуіріндегі Шынжаңға қатысты мәнжуша архив құжаттарының топтамасы. — Гуйлинь: Гуанси педагогикалық университеті, 2012. — 117-том. — 447 б. (中国边境史地研究中心与中国第一历史档案馆合编《清代新疆满文档案汇编》(第117册), 桂林: 广西师范大学出版社, 2012).

11 Қытай Шекара өңірінің тарихы мен географиясын зерттеу орталығы және Қытай бірінші тарихи архиві бірлесіп құрастырған. Цинь патшалық дәуіріндегі Шынжаңға қатысты мәнжуша архив құжаттарының топтамасы. — Гуйлинь: Гуанси педагогикалық университеті, 2012. — 124 том. — 446 б. (中国边境史地研究中心与中国第一历史档案馆合编《清代新疆满文档案汇编》(第124册), 桂林: 广西师范大学出版社, 2012).

12 Кәрімов М. Майлы батыр қайда жерленген? / М. Кәрімов // «Дидар» газеті. — 2012. — № 98.

13 Қытай Шекара өңірінің тарихы мен географиясын зерттеу орталығы және Қытай бірінші тарихи архиві бірлесіп құрастырған. Цинь патшалық дәуіріндегі Шынжаңға қатысты мәнжуша архив құжаттарының топтамасы. — Гуйлинь: Гуанси педагогикалық университеті, 2012. — 27-том. — 463 б. (中国边境史地研究中心与中国第一历史档案馆合编《清代新疆满文档案汇编》(第27册), 桂林: 广西师范大学出版社, 2012).

14 Қытай Шекара өңірінің тарихы мен географиясын зерттеу орталығы және Қытай бірінші тарихи архиві бірлесіп құрастырған. Цинь патшалық дәуіріндегі Шынжаңға қатысты мәнжуша архив құжаттарының топтамасы. — Гуйлинь: Гуанси педагогикалық университеті, 2012. — 58-том. — 450 б. (中国边境史地研究中心与中国第一历史档案馆合编《清代新疆满文档案汇编》(第58册), 桂林: 广西师范大学出版社, 2012).

15 Сагучи Тору. Шынжаң ұлттар тарихы туралы зерттеу / Сагучи Тору. — Токио: Yoshikawa Kobunkan, 1986. — 459 б. (佐口透『新疆民族史研究』東京: 吉川弘文館, 1986).

16 Қытай Шекара өңірінің тарихы мен географиясын зерттеу орталығы және Қытай бірінші тарихи архиві бірлесіп құрастырған. Цинь патшалық дәуіріндегі Шынжаңға қатысты мәнжуша архив құжаттарының топтамасы. 100 том. — Гуйлинь: Гуанси педагогикалық университеті, 2012. — 410 б. (中国边境史地研究中心与中国第一历史档案馆合编《清代新疆满文档案汇编》(第100册), 桂林: 广西师范大学出版社, 2012).

17 Синчжао құраст. Тарбағатай істері, Қытайдың жергілікті шежірелер сериясы (Батыс аймақ: 15). — Тайбэй: Чэнвэнь баспасы, 1969 (興肇等輯《塔爾巴哈台事宜》，中國方志叢書(西部地方: 15), 台北: 成文出版社, 1969).

References

1 (2012). *Zhongguo bianjing shidi yanjiu zhongxin yu Zhongguo diyi lishi dang'anguan hebian. Qingdai Xinjiang manwen dang'an huibian* [A Collection of the Xinjiang Manchu Documents of the Qing Dynasty]. Vol. 25. Guilin: Guangxi shifan daxue chubanshe [in Manchu].

2 (2012). *Zhongguo bianjing shidi yanjiu zhongxin yu Zhongguo diyi lishi dang'anguan hebian. Qingdai Xinjiang manwen dang'an huibian* [A Collection of the Xinjiang Manchu Documents of the Qing Dynasty]. Vol. 72. Guilin: Guangxi shifan daxue chubanshe [in Manchu].

3 Amangeldi Zhanakhmet (2021). *Dauletbai batyr: zertteuler, shezhire zhane zhyr-dastandar* [Dauletbai Batyr: Studies, Genealogy, and Epic Narratives]. Almaty: «Daiyr baspasy» ZhShS [in Kazakh].

4 Kairat Aitqozhin (2023). *Qas zhaiyna qarsy shapkan bahadur* [The Hero Who Rode Against His Sworn Enemy]. Uskemen: «ARGO ShKPK» ZhShS [in Kazakh].

5 Kairat Aitqozhin (2025). *Shorga shaiqasy: anyz ben aqiqat* [The Battle of Shorga: Legend and Reality]. Uskemen: «ARGO ShKPK» ZhShS [in Kazakh].

6 (2012). *Zhongguo bianjing shidi yanjiu zhongxin yu Zhongguo diyi lishi dang'anguan hebian. Qingdai Xinjiang manwen dang'an huibian* [A Collection of the Xinjiang Manchu Documents of the Qing Dynasty]. Vol. 88. Guilin: Guangxi shifan daxue chubanshe. [in Manchu].

7 (2012). *Zhongguo bianjing shidi yanjiu zhongxin yu Zhongguo diyi lishi dang'anguan hebian. Qingdai Xinjiang manwen dang'an huibian* [A Collection of the Xinjiang Manchu Documents of the Qing Dynasty]. Vol. 89. Guilin: Guangxi shifan daxue chubanshe [in Manchu].

8 Abdilashimuly D. (2025). *Eldik fenomen: Qazaq khandygynyn Tsin patshalygyna zholdagan biregei diplomatiialyq quzhattary turaly tarikhi-derektanulyq zertteu* [A State Phenomen: Research on the Diplomatic Documents of the Kazakh Khanate Addressed to the Qing Dynasty from the Perspective of Historical Literary Study]. Tokio: Tokio shetel tilderi universiteti Aziia zhane Afrika tilderi men madenietin zertteu instituty [in Kazakh].

9 (2012). *Zhongguo bianjing shidi yanjiu zhongxin yu Zhongguo diyi lishi dang'anguan hebian. Qingdai Xinjiang manwen dang'an huibian* [A Collection of the Xinjiang Manchu Documents of the Qing Dynasty]. Vol. 116. Guilin: Guangxi shifan daxue chubanshe [in Manchu].

- 10 (2012). *Zhongguo bianjing shidi yanjiu zhongxin yu Zhongguo diyi lishi dang'anguan hebian. Qingdai Xinjiang manwen dang'an huibian* [A Collection of the Xinjiang Manchu Documents of the Qing Dynasty]. Vol. 117. Guilin: Guangxi shifan daxue chubanshe [in Manchu].
- 11 (2012). *Zhongguo bianjing shidi yanjiu zhongxin yu Zhongguo diyi lishi dang'anguan hebian. Qingdai Xinjiang manwen dang'an huibian* [A Collection of the Xinjiang Manchu Documents of the Qing Dynasty]. Vol. 124. Guilin: Guangxi shifan daxue chubanshe [in Manchu].
- 12 Karimov M. (2012). *Maily batyr qaida zherlengen?* [Where is the Fatty Batyr buried?]. «Didar» gazeti — «Didar» newspaper, 98 [in Kazakh].
- 13 (2012). *Zhongguo bianjing shidi yanjiu zhongxin yu Zhongguo diyi lishi dang'anguan hebian. Qingdai Xinjiang manwen dang'an huibian* [A Collection of the Xinjiang Manchu Documents of the Qing Dynasty]. Vol. 27. Guilin: Guangxi shifan daxue chubanshe [in Manchu].
- 14 (2012). *Zhongguo bianjing shidi yanjiu zhongxin yu Zhongguo diyi lishi dang'anguan hebian. Qingdai Xinjiang manwen dang'an huibian* [A Collection of the Xinjiang Manchu Documents of the Qing Dynasty]. Vol. 58. Guilin: Guangxi shifan daxue chubanshe [in Manchu].
- 15 Saguchi Toru (1986). *Shinkyō minzoku shi kenkyū* [Research on the History of the Peoples of Xinjiang]. Tokyo: Yoshikawa Kobunkan [in Japanese].
- 16 (2012). *Zhongguo bianjing shidi yanjiu zhongxin yu Zhongguo diyi lishi dang'anguan hebian. Qingdai Xinjiang manwen dang'an huibian* [A Collection of the Xinjiang Manchu Documents of the Qing Dynasty]. Vol. 100. Guilin: Guangxi shifan daxue chubanshe [in Manchu].
- 17 Xingzhao eds. (1969). *Ta'erbahatai shiyi* [Affairs of Tarbagatai]. Zhongguo fangzhiye shu (xibu difang), Taibei: Chengwen chubanshe [in Chinese].

Автор туралы мәліметтер

Дүйсенәлі Әбділәшім (*хат-хабарға жауапты автор*) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Токио шетел тілдері университеті, Токио, Жапония, e-mail: airu331@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-7466-2144>

Author Information

Duisenali Abdilashim (*corresponding author*) — Doctor of Historical Sciences, Professor, Tokyo University of Foreign Studies, Tokyo, Japan, e-mail: airu331@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-7466-2144>

Сведения об авторе

Дүйсенәлі Әбділәшім (*автор-корреспондент*) — доктор исторических наук, профессор, Токийский университет иностранных языков, Токио, Япония, e-mail: airu331@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-7466-2144>

Conflicts of Interest. The author declares no conflict of interest / **Конфликт интересов.** Автор заявляет об отсутствии конфликта интересов / **Мүдделер қақтығысы.** Автор мүдделер қақтығысының жоқ екенін мәлімдейді.